

הרב חזקיהו רוטשטיין

זחוי קברי צדיקים בגליל ע"פ האר"י

המסורת העממית על מקומם של קברי צדיקים בגליל סומכת בין השאר על מה שנמסר לנו ע"י תלמידו של האר"י, ר' חיים ויטאל, בספרו "שער הגלגולים". האר"י עצמו מזכיר את ספר היחוס (יחוס האבות והנביאים משנת רצ"ז) לזחוי קברי הצדיקים הפזורים באזורי צפת, מירון וטבריה. לא כל הקברים הנזכרים ע"י ר' חיים ויטאל ידועים לנו כיום, אך תיאוריו המדויקים נותנים בידינו אפשרות לזהות מקומם של קברים למרות שדרכים ושבילים עתיקים נשתנו ונעלמו.

כיון שר' חיים ויטאל מרבה להשתמש בתוואי דרך לאיתור הקברים שהוא מזכיר, הרי שלצורך הסתייעות באיתור הקברים ניתן להשתמש במפות עתיקות, ובמיוחד במפה של הקרן הבריטית לא"י (PEF = Palestine Exploration Fund) שהותקנה בשנים תרל"א-תרל"ו (1876-1871). זוהי המפה המדויקת הסמוכה ביותר לתקופת האר"י וגוריו, ודרכים רבות שנתעלמו מעינינו בתקופתנו, עדיין מסומנות במפה זו. יש לשער שבזמן העתיק לא נשתנו דרכים כה מהר, ויתכן שדרכים המסומנות במפה זו שימשו כדרכים עוד בימי אברהם אבינו.

במאמר זה נעתיק את דברי רח"ו, ונבאר אותם בהערות, בהתאם לתוואי השטח המוכרים לנו כיום. יצויין, כי פרופ' זאב וילנאי הביא את דבריו בספרו "מצבות קודש בארץ-ישראל" (הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ג) עמ' תנ-תנט. דבריו היו לנגד עיני.

הדברים נכתבו ע"י רח"ו, וכאמור שיחותיו עם רבו, האר"י הקדוש, הן ששימשו לו מקור עיקרי לזחוי הקברים. הדברים נכתבו בשנים ש"ל-של"ה (1570-1575), ונערכו ע"י בנו של רח"ו, הרב שמואל (המעיר בכמה מקומות בתוך הדברים, תוך הקדמת ראשי התיבות א"ש, היינו: אמר שמואל). נציין מחברים נוספים מתקופות קדומות שהתייחסו לזחוי הקברים, ואשר ספריהם יוזכרו במאמר זה, והם:

☆ טריסטרס - מסע בארץ ישראל (1923-1924), תורגם לעברית ע"י חיים בן עמרם (ירושלים, תשמ"א).

☆ מנחם החברוני - מכתב משנת תתקע"ה (1215).

☆ רבי אשתורי הפרחי - כפתור ופרח - שנת רפ (1322).

☆ יחוס האבות והנביאים - שנת רצ"ז (1537). זהו ספר היחוס שמזכיר האר"י.

☆ ר' גרשון ב"ר אליעזר - גלילות ארץ ישראל - שנת שצ"ה.

☆ ה"ר נפתלי הירץ ב"ר יעקב אלחנן - עמק המלך - שנת תח

☆ יוסף שליט בן אליעזר רקיטי - יחוס הצדיקים בארץ-ישראל - שנת תנ (1690).

☆ שמחה בן יהושע - אהבת ציון (ספורי ארץ-הקדושה - שנת תקכ"ה (1765)).

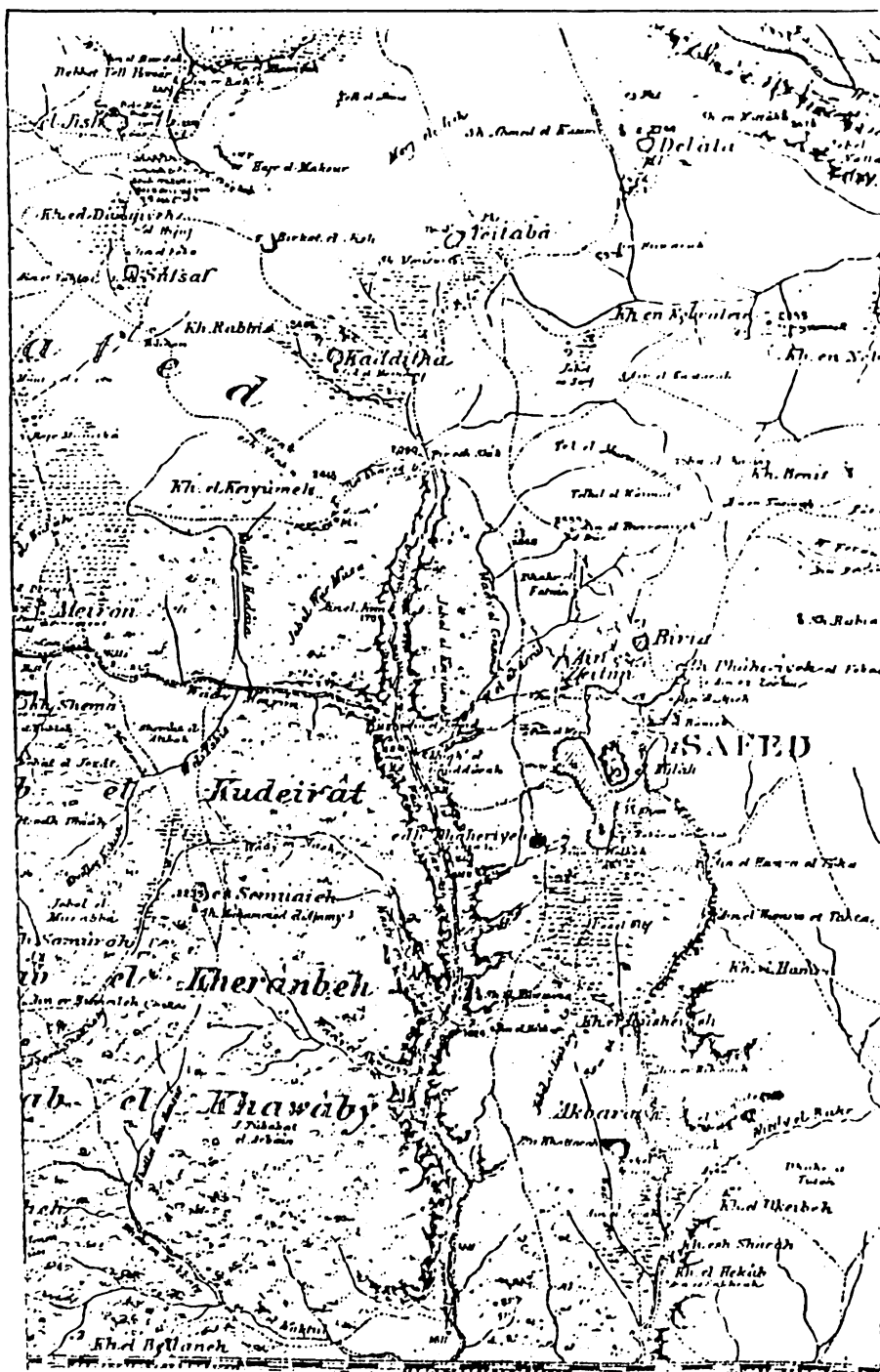
☆ משה ירושלמי - ידי משה - שנת תקכ"ט (1769).

☆ שבחי ירושלים (ליקוט ספרים) - שנת תקמ"ה.

☆ מנחם מ' ראבין - מסע מירון וערי הגליל - שנת תרמ"ח (1888).

☆ ישעיהו פרס - אנציקלופדיה ארץ-ישראל - שנת תשט"ו.

קטע המפה של הקרן הבריטית לארץ-ישראל הנוגע לענינו

על ספריהם, זמן הכתיבה, הדפסות שונות של הספר, דברים שנכתבו עליהם. עיי' בביליוגרפיה הכללית שפירסם וילנאי בספרו הנ"ל עמ' תע ואילך. כמו כן נעזרתי בעדויותיו של ר' יעקב שלום גפנר בעל-פה.

בידינו נשמרו שתי נוסחאות של הדברים, האחד בספר שער הגלגולים שנדפס, והשני הנוסח שהועתק מספר זה לספר שבחי ירושלים. רוב ההבדלים הינם שיבושים נראים לעין, וכאן מובא הנוסח שהוא לדעתי הנוסח המתוקן.

מקום קבורת הצדיקים - מאת האר"י הקדוש

במדינת צפת ת"ו במערב יש שם בית קברות ליאודים, ובתוכה בית א' ובנין כפה עגולה, גבוה באמצע, גגו כמין קובה. ובצפון הבית ההוא נקב קטן פתוח למערה ההיא. ובאותה מערה אומרי' העולם כי שם קבור הושע בן בארי, ואינו כך. אמנם הוא קבור שם יהושוע התנא, וטעו העם וקראוהו הושע.¹

בלכתך מצפת לצד מערב, לבית הקברות הנז"ל, יש שם באר א', ונקרא בור על גויזו. והנה שם יותר רחוק מעט לצד מערב קבור ר' שמעון בן חלפתא, ואין בו שום היכר.²

בלכתך מן הכפר הנקרא דהריאה התחתונה של מערב צפת תו', לרדת אל הנהר אשר שם טוחנים קמח, תלך בדרך ההיא ותגיע עד המקום שכבר משם נראים מימי הנהר קצת. גם מן המקום ההוא מתחיל לירד מן ההר אל הנהר הנז'. והנה שם לשמאל הדרך יש רחוב קטן בין הסלעים, ולדרום של הרחוב ההוא יש סלע גבוה, ונר' כעין כתל א'. שם קבור ר' חייא הנז' באד"ר דנשא.³

בהגיעך למטה, כאשר תרד עוד בדרך ההוא עצמו, רחוק מעט, תמצא שם לצד מזרח הדרך סלע אחד יחידי גבוה וזקוף בקומה זקופה. ושם תחת הסלע ההוא עצמו קבור ר' נחוניא בן הקנה.⁴

כנגד הסלע הזה, מכוון ממנו ביושר לצד צפון, באמצע ההר, יש שם סלע א' גדול,

1. קבר זה ידוע כיום, כפי שהיה ידוע גם קודם ימי האר"י.
2. אין ידוע כיום קבר בשם זה באזור המתואר, אך יש קבר ע"ש ר' יוסי בנאה בתוך בית כנסת, על הדרך מצפת העתיקה אל בית הקברות. קבר זה לא היה ידוע לפני האר"י, והראשון שמזכירו בשם זה הוא בעל "אהבת ציון" בשנת תקכ"ה. אולם התיאור הניתן ע"י האר"י מתאים לכאן במדויק. הקבר נמצא ממש על הדרך היורדת לבית הקברות (לחלקת האר"י). קצת למעלה ממנו יש באר עתיקה (כיום סתומה גם היא בתוך ביהכ"נ). השם העתיק של בית כנסת זה בדברי "אהבת ציון" הוא: ביהכ"נ של ארגוניזו. שם זה דומה לשם הבאר המוזכרת כאן: בור על גויזו. לזהו זה מתאים הנוסח המופיע בספר שבחי ירושלים, "גויזו"; בס' שער הגלגולים הנוסח הוא "גויזו".
3. הנהר שבו טוחנים החיטים היה ידוע בצפת לפני התקופה החדשה, והוא נחל עמוד שלמערבו. זהו נחל עמוק מאד, שנקרא בערבית ואדי אל-טוואחין ע"ש הטחנות שהיו בו, ושרידיהן קיימים עד היום. הכפר דהריאה מצוין במפה הבריטית, והיה בתחום שיכון מאור-חיים של ימינו. דרך משם לטחנות שבנחל עמוד פונה לכיוון צפון-מערב. מכאן ואילך יש ללכת לפי התיאור עד שפת המצוק ("גם מן המקום ההוא מתחיל לירד מן ההר אל הנהר"), ושם נמצא אותו רחוב בין הסלעים. ואכן כך הוא שם - צידו המזרחי של הרחוב הוא קיר חלק, ולדרום הרחוב אותו סלע שבתאור.
4. הדרך היורדת לנחל מצוינת במפה הבריטית. לכל אורך הדרך יש רק סלע אחד המתאים לתיאור, בכ- 2/3 ירידת הדרך.

ושם בקיעה א' גדולה, מפסיק הסלע לשניים. שם קבור ר"י נפחא הנז' באדרא רבא דנשא (א"ש: 5) הרי מפורש כאן שאינו קבור עם רשב"י ובנו ר"א במירון, כמו שאומרי העולם שהציון הג' אשר שם הוא רבי יצחק.⁶

בהגיעך למטה בהר, יש שם באט"אן אחד שמתקני' בו הבגדים, והוא הבאטאן היותר גדול אשר בנהר ההוא. והנה בהר שלמזרח הבאטאן ההוא יש בראש ההר, מכוון כנגד הבאטאן, חפירה גדולה נכנסת בהר ההוא. ושם קבור רבי אבא הנז' באד"ר דפ' נשא.⁷

בלכתך מכפר הדהריאה הנז' שבמערב צפת, בדרך הנמשך ממנה תחת בית הקברות והולך לצד צפון ונמשך עד נחל מים, הנק' כראל כמו שיתב' למטה. ואמנם בדרך הזה יש אילני זיתים רבים. ובהגיעך שם תתחיל לרדת בהר ההוא לראש נהר המים הנז', שבו טוחנים החטים, ושם חפירה אחת, כי הוא מקום מחצב אבנים, ושם קבור עדינו העצני.⁸ ורחוק ממנו מעט יש מחצב אחד, ושם קבור רבי חוצפית התורגמן.

ומשם תרד עוד למטה, באמצע המורד ההוא. ושם סלע גדול, ארכו קרוב לעשרת אמות וכן רחבו. והוא סלע יחידי בפ"ע, שוכב ומוטה ע"ג קרקע, ותחתיו חלול ונבדל מן הקרקע מצד צפון, ושם תחתיו קבור יהודיע הכהן.⁹

מן הדרך הנז"ל, ההולך מן המקום הדהריאה הנז' אל הכראל הנז', יש שם דרך אחד, שבו יורדים מן צפת אל ראש ההר לטחון החטים. ותרד שם מעט בדרך ההוא, ושם כמו שליש שפוע הדרך וההר, יש שם חרוב אחד ושם קבור בריה דרב ספרא, הנז' בזוהר פרשת תרומה.¹⁰

5. = אמר שמואל, בנו של ר"ח ויטאל.
6. זהו זה ברור בעקבות הברור הנז' בזהו קבורו של ר' נחוניא. מכאן שיש לעלות בצלע ההר לכיוון צפון, עד שמגיעים לסלע ענק שבקע גדול חוצה לשניים.
7. הבאטאן (מבנה המשמש לתעשיית הבדים) גדול זה נמצא בשפך נחל שכוי לנחל עמוד, ועדיין שרידי קיימים. החפירה הנזכרת היא איפוא מערת שכוי, הנמצאת בהר למערב.
8. קבר עדינו העצני אינו ידוע כיום. הקבר המצוין כיום בשם זה הוא חדש, וזוהה ע"י ר"ש גפנר, אולם למעשה הוא נמצא בתוך השטח שבו היה הכפר דהריאה, והיה כנראה בור ששימש את תושביו. אולם שני הקברים הבאים, המוזכרים בהמשך התיאור, ידועים, והם יכולים להיות לעזר לזהו קבר זה. נחל כראל הוא נחל שכוי, והדרך מכפר דהריאה מצוינת במפה הבריטית (חלקה הצפוני, מבית הקברות צפונה, קיימת גם כיום ומצויינת במפות של ימינו), והיא סמוכה לקבר ר' פנחס בן יאיר ממזרח. קבר זה צוין ע"י בעל "עמק המלך" כגילוי האר"י, אולם אין הוא נזכר בדברי רח"ו. מסתבר שאכן קבר זה הוא גילוי האר"י, אולם זהו עם קבר ר' פנחס בן יאיר אינו משל האר"י. הזהו הנכון הוא שזהו קברו של עדינו העצני. התיאור שניתן ע"י רח"ו מתאים בדיוק לקבר זה - מכאן יורדת הדרך לטחנות המים דרך שני הקברים הנזכרים להלן. אילני הזיתים הרבים עדיין היו קיימים שם בימי ר' ירושלמי (בשנת תקכ"ט) וכך הוא תיאורו: "למטה במורד ההר קבור ר' פנחס בן יאיר, ואבן שיש עומדת על קברו, ועצי זית הרבה גדלים מסביב לקבר, והכל דומה לגן של שושנים".
9. שני קברים אלו - של ר' חוצפית התורגמן ושל יהודיע הכהן - ידועים כיום.
10. דרך זו בשלימותה מצוינת במפה הבריטית, ומתחילה במדרגות שהפסיקו בתקופת המנדט הבריטי בין הרובע היהודי לבין הרובע המוסלמי. היא יורדת ברכס שמדרום לבית הקברות, ונכנסת לתוך שטח בית הקברות בצמוד לנחל שבין הרכס לבין בית הקברות. שם היא נפגשת בדרך שכיוונה דרום-צפון מהדהריאה לכראל. נקודת המיפגש נמצאת לא הרחק מהשער הפונה לשכונת מאור חיים. ובכן, יורדים את שליש שפוע הדרך, ועוברים סמוך לעץ המסתיר פתח של מערה. כיום עץ זה אינו חרוב. יצוין

יותר למטה בדרך הזה, לצד מזרח, יש פתח אחת של המערה בגגה למעלה. ובצד מערב המערה למטה יש כמין ג' בקיעות, ושם בפנים קבורים יוסי בן יועזר ויוסי בן משולם ויוסי בן יוחנן, כנגד ג' בקיעות ממש.¹¹

למזרח צפת תוב"ב - בלכתך מצפת אל כפר אבנית, יש שם ב' הרים גדולים מאד, ונקרא הדרך שביניהם בין גבליין. והנה באמצע אורך הדרך הזה שבין ב' ההרים. שם לצדדי הדרך בראש חחר החוא, שם קבור רבי כרוספדאי חמיד לבא, הנז' בסוף ס' התקונים תיקון ע' ובזהו פרשת שלח לך.¹²

גם בלכתך מצפת מדרך בין גבליין הנז'ל, באותו ההר אשר לצד ימינך, שהוא למעלה מן הארת אל קארת של הישמעאלים, תעלה משם ותלך כל ראש ההר ההוא מצפון לדרומו, ושם כמו חפירה תחת הסלע לצד ימינך. ושם קבור אנטיגנוס א"ס¹³. ותלך מעט יותר לצד דרום, ושם חפירה ג"כ תחת הסלע לצד ימינך, ושם קבור נתן דצוציתא.¹⁴

לדרום צפת תוב"ב - לצד דרום המגדל יש מעיין א', ונקרא מעיין החדש. ושם קרוב אליה מערה אחת, וקוראים אותה אולד יעקב. ושם כנגד המעיין ממש, לצד צפון, בנין נאה ובתים נאים. וכל העולם אומרים, כי שם קבור רבי דוסא בן הרכינס. וכן האמת, ואין צדיק אחר קבור אלא הוא לבדו. משם תלך בדרך ההולך לצד דרום, ושם רחוב אחד קורין לו אל מידאן. ושם מרגז אחד לישמעאלים. ולמטה מזה המרגז יש עמק אחד למזרח הבקיעה, והרחוב ההוא והוא גיא גדולה מאד חצובה בין הסלעים. ושם קבור ר' בנימין בר יפת.¹⁵

שלפי מסורת נמצאת באיזור זה מערת ח'ינוקא", אם כי צפונית יותר.

11. דרך זו יורדת עד המצוק, ומשם היא פונה צפונה לא הרחק מקבר ר' חייא הנ"ל. אם שלשת קברי ר' יוסי נמצאים לצד מזרח הדרך, על כרחנו שחם נמצאים לאחר עיקול הדרך לצד צפון. ואכן שם נמצא סלע חמתאים לתיאור.

12. הדרך מצפת לכפר אבנית מצוינת במפה, ושני ההרים הנז' - הכוונה להר כנען מימין ולהר ביריה משמאל. התיאור מוביל לקבר הידוע כיום בשם בניהו בן יהודע, הנמצא בצד דרך זו. "ראש ההר" - הכוונה שהנחל עצמו הולך ומגביה מאד, ובראש השיפוע נמצא הקבר. בתיאור בעל "גלילות ארץ ישראל" לקבר בניהו בן יהודע נרשם: "בין גבלין, סמוך לדרך גל אבנים, שם קבור בניהו בן יהודע" - ממש כמו התיאור שנמסר כאן לקבר ר' כרוספדאי חמיד לבא. כפי שנראה להלן, התיאור שניתן ע"י האר"י לקבר בניהו בן יהודע מתאים בדיוק לקבר המזוהה כיום כקברו של ר' כרוספדאי חמיד לבא, וא"כ אין כאן אלא חילופי מסורות. יתכן שהשיבוש הוא בטקסט ולא במסורת.

13. איש סוכו.

14. חראת אל-קראת הוא חרת אל-אכראד, היינו רובע הכורדים, הידוע לתושבי צפת הוותיקים עוד מימי מלחמת השחרור. רובע זה שכן למרגלות הר כנען, בשיפולי מצודת המשטרה למערב. ובכן, העושה את דרכו כפי שכתוב בתיאור, ועולה בחר שמעל זה - היינו, הוא חוצה את מצודת המשטרה, וממשיך לדרום עד סוף שטח חחר, ימצא לפני שהוא מתחיל לרדת את המערות מתחת לצוק מימין. כיום, כיון שהשטח בנוי, יש להגיע למקום מצומת הכניסה לעיר, ופונים לכביש הפונה לשיכון חב"ד בהר כנען, והעובר בשטח גדול חפנוי מבניה. המערות נמצאות בדיוק בבנין האחרון משמאל הכביש, למעלה בצוק.

15. הדרך ההולכת לצד דרום מצוינת במפה, וחופפת לרח' הפלמ"ח של ימינו. אל-מידאן פירושו מגרש למירוץ סוסים, והוא השטח המשמש כיום לשוק מעל הדואר. "המרגז" הוא מסגד המצויין במפה וקיים גם כיום בשכונה שבה גרו ערבים עד מלחמת השחרור, מרח' הפלמ"ח ומערבה. ה"גיא גדולה מאד" שלמזרח הוא נחל עכברה. מתחת לבית ההסתדרות יש חציבות רבות בסלע, ויש שם גם מערה,

משם תלך להלאה לצד דרום. אחר סיום שכונת כל בתי הישמעאלים, יש מקום גדול מאד, כולו מלא אבנים קטנים גבוהים. ושם גל אחד גבוה מכולם. ושם היתה בית-הכנסת קדוש קדמון מאד. ובמקום ההיכל, שם בנימין הצדיק התנא. שם סמוך לו עמק אחד קטן, שם קבור נחום איש ג"ז¹⁶. ודע כי כל מקום הגלים ההם היתה עיר אחת גדולה מאד וקדושה.¹⁷

לצפון צפת תוב"ב - בלכתך מצפת לצד צפון, ללכת אל כפר עין זיתון, דרך אילן אחד של חרוב, שם קבור יש"ו הנוצרי.¹⁸ ויש שם ב' דרכים: האחד הימני הולך לעין זיתון הנז', והב' השמאלי הולך אל הכרל הנז'.¹⁹ והנה באמצע ב' הדרכים האלו יש שם בקעה גדולה של אילני זיתים, ולקצה הצפוני של בקעה זו יש שם נחל מים שוטף שיורד מן בור אחד הנקרא גפאר, בין צפת ובין עין זיתון. ושם גשר אחד, ועוברים בו מימי הנחל ההוא. וזה הנחל נמשך ויורד לצד צפון של הבקעה הנז'. ובאילן של זית האחרון שבכלם, שם קבורה אמיה של ר' כרוספדאי חמיד לבא הנז' בזוהר פ' שלח לך.²⁰

בלכתך מצפת דרך צפון לגוש חלב, יש שם נחל מים הנקרא כראל. ונ"ל שמימי ביריה ועין זיתון יורדים בנחל ההוא. והנה בדרך הזה עצמו, ההולך לגוש חלב, כשתתרחק מן הכרל ת' אמות לצד צפון בדרך הזה עצמו, יש אבן אחת גדולה ארוכה, נטויה בצד הדרך הזה לצד שמאל. ושם תחתיה קבור רבי נתן הבבלי.²¹

והיא קבר ר' בנימין בר יפת.

16. גימזו.
17. הדרך ההולכת לצד דרום ממשיכה ועוברת ליד הקבר הידוע גם כיום כקברו של נחום איש גימזו. אח"כ יורדת הדרך לכיוון דרום-מזרח עד קבר המזוזה גם כיום כקברו של בנימין הצדיק. משם יורדת הדרך לנחל עכברה למעין שהיה שם לפני. כיום יש שם איצטדיון. מדברי התיאור ברור ששם כאן יש שיבוש במסורת - הקבר העליון הוא של בנימין הצדיק, והתחתון הוא של נחום איש גימזו. ❖
18. לא כאן המקום להאריך בספיקות שנתעוררו באשר לקביעת מקום קבורתו בתוככי ירושלים (ובמיוחד לאחר שנתגלתה החומה השלישית של ירושלים).
19. צומת דרכים זו מצוינת במפה הבריטית, וקיימת גם כיום. בצד הדרך קיימת שוחה עמוקה, והיא כנראה הקבר. ר"מ ירושלמי תיאר (בשנת תקכ"ט) את המקום כך: "ובמורד ההר בואך צפת משמאל לדרך קבורה אמו של ר' כרוספדאי". לפי"ז הוחלף הזיהוי של אמו של כרוספדאי (המובא בדברי רח"ו בסמוך) בקברו של ר' אילה, הוא ר' אלעאי. קבר זה זוהה ע"י האר"י במקום אחר, כפי שנראה להלן. שוב מצאנו איפוא חילופי זהוים.
20. הבקעה עם הזיתים עדיין קיימת גם כיום, והיא משתרעת בין נחל ביריה לנחל שכוי, משמאל לדרך העתיקה המובילה מצפת למירון שעדיין קיימת גם כיום. גפאר משמעותו "בור שטוח", אך הוא אינו קיים כיום וגם אינו מצוין במפה הבריטית. אבל מדברי האר"י אפשר לזהות את מקומו, על פי אילן הזית האחרון מצד צפון הבקעה. עוד אפשר ללמוד מדברי האר"י, שהמים היו יוצאים מן הבור ויוצרים נחל שהיה עובר על גשר. כיום קיים שם סלע שטוח המכוסה בגל אבנים גדול, ולמטה ממנו יש טרסה. אולי טרסה זו מכונה בדברי רח"ו בשם "גשר", שהמים עברו עליו; ומתחת לטרסה יש גל אבנים שהוא הקבר. בעל "מסע מירון" (משנת תרמ"ח) מצא כאן גל אבנים בתוך אילני זיתים (לא האחרון!), וייחס את הקבר לר' יצחק הלבן. ר' משה ירושלמי כתב (בשנת תקכ"ט): "גפר - בכפר הזה עץ זית גדול, ולידו גל אבנים גדול. שם נקבר ר' אילה ע"ה. וגם באר מים לידו."
21. הדרך העתיקה מצפת למירון מצוינת במפה הבריטית וגם במפות כיום. אין לנו אלא למדוד את המרחק של ת' אמות (כ-180 מטר) מנחל שכוי (הוא הכראל) צפונה. ואכן קיים שם משטח סלע

ותלך משם לצד מערב ממש. ושם בהר מקום גדול מלא חפירות, נראה מקום מחצב אבנים בין סלעי', ושם קבור ר"ש²² בן מנסיא.²³

ומשם תלך לצד צפון נוטה מעט למערב, דרך אלכסון, עד אשר תגיע לנחל אחד עמוק מאד, בין הרים גבוהים מאד. ותחילת הנחל הזה, ראשיתו מתחיל מן עמק א' שבין ההרים אשר אצל כפר קיזימיאה. ובעמק ההוא יש בור אחד הנק' ביר אלשיך. ושם בעמק ההוא פרשת דרכים למירון ולגוש חלב ולבאריתא. ולדרום הבור ההוא הנז', מתחיל נחל אחד יבש מבלי מים ונמשך בין ב' ההרים גבוהים וארוכים מאד, ונמשך קצה הנחל הזה עד הנחל של צפת שטוחנין בו קמח הנז"ל. והנה בלכתך מן קבר ר"ש בן מנסיא לצד צפון, נטה קצת באלכסון למערב, עד הגיעך אל סוף קצה ההר ההוא אשר הנחל העמוק הנז"ל הוא תחתיו. והנה שם בראש ההר סלע אחד ומעט מישור, אצלו קבור שם רב ייבא סבא הנז' בזוהר פ' משפטי'.²⁴ ורחוק ממנו לצד מזרח כמו מאתיים אמות, שם קבור אוריה הכהן.²⁵

והנה בזה ההר שבמז' הנחל הנז' בתחילת צפון שם בגובה ראש ההר²⁶ יש כמו קבוץ סלעות בעגול, ממנו ובאמצעותם. היא המקום שנקבצו שם הרשב"י ע"ה ותלמידיו ללמוד שם ספרא דצנעותא דפ' תרומה. ובאותו מקום עצמו קבור ר' יוסי דפקיעין הנז' בזוהר פ' בלק.²⁷

בדרך צפת ההולכים בו לגוש חלב, באמצע הדרך אשר מן הכר"ל אל ביר אלשיך, שם באמצע הדרך לצד מזרח, קרוב לו כמו עשר אמות או פחות מעט, יש סלע אחד קטן הרבה ונמוך, ושם קבור בן הא הא.²⁸

מחוספס ארוך לשמאל הדרך, ומתחתיו כמין פתח לנזקיק סלע. רח"ו הוסיף בהערה, שכבר הוציאו את האבן - כלומר, חלקו העליון הבולט מעל פני הקרקע נעלם.

22. רבי שמעון.

23. מחפשי הקברים בימינו זיהו קבר זה, וכן את קבר ר' יוסי דפקיעין שבסמוך, שלא במקומם הנכון. הביאה לכך העובדה שהשטח שעליו מדובר כאן הוא גדול מאד, ולא חסרות בו חפירות. הדרך הנכונה לזיהוי קברים הוא ע"פ התאור הנמסר אצל קבר ר' יוסי דפקיעין. למעשה ארבעה קברים אלו - של ר"ש בן מנסיא, של ר' ייבא סבא, של אוריה הכהן ושל ר' יוסי דפקיעין - קשורים זה בזה. לגבי קברו של ר' יוסי דפקיעין אומר רח"ו, שהוא נמצא בראש ההר בתחילת צפון - כלומר, מכאן ולצפון ההר הוא שטוח. כאן היא נקודת הפסגה במפות של ימינו. הקבר נמצא לצד צפון, בתחילת המורד. הפסגה מצוינת גם כיום במפה ממעל לנחל עמוד, ואכן נמצא שם מה שכותב רח"ו "כמו קיבוץ סלעים בעיגול", ובאמצעם נמצאת מערה, ושם קברו של ר' יוסי דפקיעין. מכאן פתוחה הדרך לזיהוי שאר הקברים. קברו של ר' ייבא סבא אמור להיות לדרום קבר זה, ואכן נמצא שם סלע גדול, "ומעט מישור אצלו". קבר ר' שמעון בן מנסיא יזוהה איפוא ע"פ מחצבת האבנים. ליד מחצבה זו ניצב סלע זקוף וגבוה, אך פרט זה אינו נז' בדברי האר"י. ואת קברו של ר' ייבא סבא נמצא בצד דרום-מזרח של מחצבה זו. לצד מזרח, במרחק של כמאתים אמות נמצא בין הסלעים כמין בקיעה ונזקיק ארוך, והוא קבר אוריה הכהן.

24. הנחל העמוק הוא נחל עמוד, וכבר עסקנו בזיהוי קבר זה בהערה הקודמת, בקברו של ר"ש בן מנסיא.

25. גם בזהו קבר זה עסקנו בהערה הנ"ל.

26. מלים אלו המודגשות נמצאות בנוסח שבשבחי-ירושלים, וכנראה בנוסח שער הגלגולים יש כאן דילוג הדומות, מחמלה "ההר" ועד המלה "ההר".

27. ראה לעיל הערה 23.

28. הדרך והכר"ל אל וביר אל-שיך מצוינים במפה הבריטית, ועדיין סימני הדרך ניכרים בשטח. ביר אל-שיך

בדרך הנז', אחר שתעבור מן הכרמל, יש הר אחד גבוה לצד מזרח בימינך. ודרך ההר הזה עולים בו והולכים בו לעין זיתון. תעלה משם בדרך ההוא לראש ההר, שם בראש ההר קבור ר"י בן ברוקה.²⁹

בדרך הנז' בהגיעך בבי"ר א"ל שי"ך, תעמוד שם ופניך כלפי צפון. ואז תראה לצד שמאלך ציון אחד, קבור שם רבי יוסי דמן יוקראת, בדרך שעולים בו לכפר קיומיאה, והוא כן כמו שאומרי' העול'.³⁰ והנה בצד ימינך יש הר גבוה. תעלה בהר ההוא כמו חמשים אמה או יותר, ושם תמצא מערה אחת מכוונת ממש כנגד ציון ר"י דמן יוקראת. ובמערה ההיא ב' פתחים: פתח אחד קטן במערבה, ופתח אחד ע"ג המערה. ותכנס דרך הפתח הזה שבגג. ושם במערה ההיא קבור רבי כרוספדאי האמורא. ואמ"ל מורי ז"ל, כי מעלתו גדולה כמעלת התנאים. גם קבורים עמו שם שני צדיקים אחרים לא ידעתי שמם.³¹

בדרך הנז' אצל העומק ההוא, שבו בור אל שיך, יש בו פרשת דרכים הולכים לצד צפון. האחד הימני הוא עומד לצד מזרח ההר ההוא שבו כפר ברית"א, והשמאלי עולים בו לגוש חלב. והנה בדרך הימני, כאשר תגיע למקום שנכנס בין ב' ההרים - הר אחד לימין, והר אחד של כפר בריתא לשמאל - תמנה כמו מאה אמות רחוק משם, ותמצא מישור אחד קטן ובו אילני זיתים, כמו עשרי' אילנות. ושם יש חפירה אחת עמוקה לאורך הדרך, עשויה מחמת מימי הגשמים היורדי' דרך שם בימי החורף. ובתחילה עומד הדרך לצד ימין החפירה ההיא, ואח"כ נוטה הדרך ועובר באמצע החפירה, ועומד הדרך לצד שמאל ההיא. ובאותו המקום ממש שנוטה הדרך הנז' יש שם אילן זית א', ובשרשו כמו אצטבא של אבנים. והנה כנגד האילן לצד מזרח יש סלע אחד ובו ב' חפירות וגם בקיעות. והנה בביקעה אשר לצפון הסלע ההוא, שם קבור רבי יוסי בר יעקב, שנפטר בזמן האדרא רבא דנשא כנז' שם. והנה בשדה ההוא, שם מקום שנקבצו שם לעשות האדרא ההוא, ורשב"י ע"ה ישב במערה ההיא הצפונית ששם קבור ר' יוסי הנז'. ובחפירה הדרומית שם ישב ר' אבא, ובמקום האילן הנז' שם ישב ר' אלעזר.³²

בזה הדרך הנז' אצל ביר אלשיך, לצד צפון, יש הר אחד גבוה מאד, המפסיק בין ב' הדרכי' הנז'. והנה תעלה מן הדרך הזה דרך אמצע ההר ההוא עד למעלה. אצל שטח

(בערבית: באר הזקן) נמצאת ליד מגרש החניה עין זיתים סמוך לכביש, ומימיה נתפסו ע"י חברת מקורות. הדרך לזהו הקבר ברורה איפוא. ליתר דיוק עלינו לשים לב למילים "לצד מזרח". עד לצומת עלמה כיוונה של הדרך הוא לצפון, וצידה הימני של הדרך הוא במזרח. אחרי הצומת פונה הדרך למערב והצדדים ימין ושמאל נעשים צפון ודרום. א"כ יש לחפש את הקבר לדרום צומת עלמה ובסמוך לו, שהרי צומת עלמה היא גם אמצע הדרך כפי התיאור. ואכן נמצא שם סמוך לדרך סלע נמוך חפור בתוך תעלה.

29. גם במפה הבריטית מצוין שביל העולה מהדרך המובילה למירון לעין זיתון. חלקו העליון של שביל זה קיים גם כיום כדרך עפר רחבה, ומסתיים בכביש צפת מירון ליד המתקן לשינוע, הסמוך לקבר ר' כרוספדאי חמיד לבא. מיקום הקבר הוא בדיוק בנקודה שבו השביל מגיע למישור. ואכן יש שם כיום גל עפר מאורך מצד ימין לדרך הרחבה הנ"ל (מצד שמאל לזה שבא מהכביש).

30. ציון קבר זה ידוע כיום.

31. גם ציון זה זוהה כיום אל נכון.

32. גם מקום האידרא נמצא ע"י מחפשי הקברים, שבנו מבנים על שתי החפירות הנז'. אולם מקומה של האצטבא שעליה ישב ר' אליעזר לא זוהה על ידיהם. לפי התיאור הוא נמצא מול החפירה הצפונית, מחוץ לגדר שנבנה שם. מעשרים האילנות לא נשאר אפילו אחד.

ההר ההוא למעל' בראשו יש שם סלעים רבים, ושם בניהם עומק אחד. ושם כמו פתח מערה אחת. תרד דרך שם ותמצא שם מקום רחב למט', כמו מערה אחת. ושם קבורים אלקנה, אביו של שמואל הנביא ע"ה, ור' בנאה האמורא. א"ש: ג"ז הוא שלא כמו שאומרים העולם, שהוא קבור עם בנו שמואל הנביא בעירו ברמתה.³³

בכפר ביריאה מערה אחת, ואומרי' העולם ששם קבור אבא שאול. ומורי ז"ל לא הודה בזה, ואמ' שהוא צדיק אחר ולא הגיד לי שמו.³⁴

בלכתך מן כפר ברייא, לצד צפון אל כפר אבנ'ית, דרך שנוטעי' שם אילנות וורדים רבים הנק' אל ראזיס, בתחילת הדרך ההוא, אחר צאתך מן המעיין של ברייא. רחוק כמו ת' אמה לשמאל הדרך, תמצא שם מורד אחד עמוק ומשופע וצר בין הרים ההם, ושם קבור בניהו בן יהוידע.³⁵

בכפר אבנית יש שם מערה, שבה קבורי' אבבי ורבא. והנה הפתח לצד מערב. ובתוכה הרבה כוכים. והנה בכך שבקרון מזרחי' דרומית, ממש שם קבור אבבי. והכך הסמוך לו, העומד בצד דרום ממש, שם קבור רב דימי מנהרדעא. והכך הסמוך לו, אשר בצד דרום ג"כ, והוא כן יותר רחב מכך ר' דימי הנז', ושם קבור רבא. והוא בכך האמצע שבצד דרום. ושאר הכוכין לא הגיד לי מה הם.³⁶

למערב צפת תוב"ב - בכפר כנספארדי, מערה אחת ואומרי' ששם קבור נחום איש גם זו. ואינו כן, אלא נחמיה העמסוני, וטעו העם (א"ש: כבר כתבנו לעיל, שהוא קבור אצל בנימין הצדיק).³⁷

בכפר מירון שם קבור הרשב"י ע"ה ור"א בנו, כמו שאומרים העולם.³⁸

לצפון צפת תוב"ב - בכפר עין זיתון, שם ציון אחד ובו קבור ר"י בר אלעאי, כמו שאומרים העולם. והוא קבור בקרן מערבית צפונית. בצד מערב של הציון הלזה, למטה במערה שתחת הציון הזה.³⁹ לצפון הציון הר אחד, ושם בראשו מערה אחת, ואומרים כי שם קבור רבי אלעאי אביו של ר' יאודה הנז'. וכן הוא האמת. והנה הוא קבור

33. גם קבר זה זוחה כיום אל נכון. יצויין, שהדרך השמאלית ההולכת לצפון אינה זהה לכביש הקיים שם כיום המוביל למערב. הדרך המקורית מצויינת במפה הבריטית, והיא הולכת לגוש חלב דרך ספסופה.

34. קבר זה ידוע מחמסורת, והוא נמצא בחר ביריה למזרח המושב.

35. דרך זו מצוינת במפה הבריטית, והיא קיימת גם כיום כהמשך הכביש של מושב ביריה. מי המעיין תפוסים כיום ע"י חברת מקורות. כ-400 אמות אחרי המעיין מסתעף מדרך זו שביל, היורד לצד שמאל עד לקבר ר' יהודה בר' אלעאי, ועובר ליד הקבר המצוין כיום כקברו של ר' כרוספדאי חמיד לבא. כאזור (ראה לעיל חערה 12) את הקבר המצוין כיום כקברו של בניהו בן יהוידע זהינו כקברו של ר' כרוספדאי חמיד לבא, ולפי"ז קבענו שחל כאן שיבוש או בהעתקת הטקסט או במסורת.

36. מערה זו נחרסה לדאבוננו ע"י המחנה הצבאי שבאבנית, והיתה ידועה כמערת קבריהם של רב פפא ובניו. זוהי המערה היחידה המתאימה לתיאור, אשר לפיו מדובר בכוכים רבים, ובכל צד יש לפחות 5 כוכים. רק תיקון קל יש להגיה: הפתח נמצא לצד מזרח, ולא לצד מערב.

37. מערה זו ידועה כיום, אלא שמשום מה חשבו שהמצבה שמעליה אינה זהה עם מי שקבור במערה עצמה, ולפי המצוין כיום המצבה היא של נחמיה העמסוני, ואילו המערה של ר' ישמעאל בעל המשניות, ואינו נכון.

38. זהו זה ידוע, ואין צורך להוסיף עליו.

39. ציון זה ידוע ומוכר בימינו.

בכוח הב' שבצד מזרח, סמוך לקרן דרומית מזרחית.⁴⁰

בלכתך מכפר עין זיתון לכפר עלמא, אצל מערת ר' אלעאי, יש שם דרך אחד הולך ממערת ר' אלעאי, עד מעין אחד אשר שם נק' עין אל טיני. והנה לימין הדרך ההוא יש שם הר גבוה מאד, ובאמצע שפוע עליית ההר יש סלע א', שם קבור ר' נהוראי סבא, הנז' בזוהר פ' תצוה.⁴¹

בלכתך מן עין זיתון לכפר גברייתין, יש שם הר א' גדול, יורדי ממנו אל הכפר הנז' עצמו. ושם באמצע הדרך ההר ההוא קבורים יחד בקבר אחד יונתן ב' הרכינס ור' יצחק בן אלישיב.⁴²

בלכתך מן כפר גוש חלב לצד צפון, בבקעה אחת אש שם, תלך שעור ת"ק אמה, ושם בבקעה ההיא קבור יואל בן פתואל.⁴³

לדרום צפת ת"ו - בכפר עכברא, שם מערה אחת בתוך הפרדסי, ויצא מפתחה מעין מים להשקות הפרדסים, ופתחה צר מאד. תכנס לתוכה, ולצד המזרח קבור שם ר' ינאי לבדו, ולא ככתוב בס' היחוס, שקבורים שם ג"כ ר' דוסתאי ור' נהוראי.⁴⁴

בכפר חוקאב יש לצד דרומו הר גדול חצוב ביושר כמו כותל אחד. ושם כמו מערה אחת גדולה חצובה בסלע ההוא כנגד הכפר. ומשם עולי' לחפירו' אחרו' אשר בסלע ההוא, קרוב מאד. וסמוך אל המערה ההיא ובמקומות אלו - ר"ל, במערה וחפירות הנז' - שם קבורי' ר' זריקא ור' סמא ואושעיא זעירא דמן חבריה יחד. ומר עוקבא שם לבדו קבור במקו' אחד, ור' לויטס איש יבנה שם לבדו במקום אחד.⁴⁵ ובשטח ראש ההר הגדול הנז', יש דרך אחד שהולכים שם מכפר עוקבי. ושם בסוף שטח ההר, למעל' לצד מערב, יש כמו גומא וחפירה אחת בין הסלעי' כמו בקעה, ושם קבור

40. מערה זו היא כנראה בשטח המחנה הצבאי עין זיתים, על חורבה עתיקה בשם חוריבה. בחורבה זו נמצאו מערות סלעים, כפי שמביא ישעיהו פרס בספרו אנציקלופדיה א"י.

41. הדרך לכפר עלמא מצוינת במפה הבריטית, וכמו"כ עין אל-טיני. מעין זה נקרא כיום עין יקים, והוא נמצא בנחל מירון הנשפך לנחל עמוד. אבל הדרך לשם אינה מצוינת במפות. לפי התיאור אפשר לזהות את הדרך בתוך הואדי - היא מתחילה בכביש עלמא אחרי המחנה הצבאי, ומסתיימת בנחל עמוד ליד החניון של עין זיתים. לפ"ז יש לזהות את הקבר בהר שלצפון הואדי, ואכן נמצא שם סלע עם כוץ לקבר.

42. גברייתין היא נברייתין, שם שמשמעותו ל' רבים של נברא, היא נבוריה המוזכרת בתלמוד. ל' הרבים מציין את נברא העתיקה התלמודית ונברא שהיתה קיימת בזמן האר"י. שניהם מצוינים במפה הבריטית. החורבה הידועה כיום בשם זה היא מימי התלמוד, והשניה היתה לדרומה. הדרך הבאה מעין זיתון עוברת תחילה ליד העתיקה, ואח"כ יורדת אל השניה. העתיקה היא ה"ה"ר אחד גדול" שבדברי האר"י, ויש שם כיום מערה המצוינת כקברם של ר' אלעזר המודעי ור' יעקב איש כפר נברויה. ר' יעקב זה נזכר במדרש (קהלת-רבה על הפסוק "בין צדיק לרשע") בתור מין, וממילא לא מסתבר שהוא נקבר ליד ר"א המודעי הידוע ממלחמת בר כוכבא בביתר שבארץ יהודה. רבי אלעזר זה נקרא "מודעי" על שם עירו מודיעים הנמצא למזרח של לוד. גם זו סיבה לפקפק בזהו הקבר כקברו של ר"א המודעי.

43. זהו זה מוכר וידוע בימינו.

44. זהו זה מוכר וידוע בימינו.

45. כפר חוקאב מצויין במפה הבריטית בתוך נחל עכברא, מתחת לסלע עכברא. "הר גדול חצוב ביושר כמו כותל אחד" הוא סלע עכברא, והמערה הגדולה מול הכפר הוא הפתח הגדול שבמרכז הסלע. אמנם יש בסלע זה הרבה נקיקים, אולם מערות של ממש יש כמניין הקברים הנז'.

אדמון דפ' ב' דייני גזירות. ועוד שם סמוך מאד בקעה שנית, ושם קבור עקביא בן מהלאל.⁴⁶

בטבריא - בתוך העיר עצמה, יש בסופה לצד דרום, בשפת הים, בית הכנסת גדול ליאודי'. ויש שם קדושה גדולה מזמן קדמון. אבל אינו במקו' כותל הדרומי. שבו ההיכל עכשיו, אלא באמצע האורך בית הכנסת בקשת הב'. באותו קרן זזית שבצד מערב, שם היה מורי ז"ל קובע מקום תפילתו, בהיותו שם, לפי שיש שם קדושה נפלאה.⁴⁷

מחוץ לטבריא - כנגד כותל הצפוני של החומה וקרוב אליו, יש שם כמו שנים או שלשה כוכין. ואומרים כי הם קברי צדיקי', ואיני זוכר מה שאומרי' העולם. ונלע"ד. שאומרים שר' יצחק נפחא אחד מהם. והודה לי מורי, שהם קברי צדיקים. ונלע"ד שא"ל שהוא כמו שאומרים בני אדם.⁴⁸

תלך עוד משם בשדה לצד מערב. החומה נוטה לאלכסון קצת לצד דרום, ושם חצר אחד מוקף כתלי', ובתוכו ציונים וארונות רבים. ובכך הסמוך לפתח החצר, שם קבור ריב"ז.⁴⁹ תלך עוד משום לצד מערב החצר, ושם ציון אחד, ושם קבור הרמב"ם ואביו ז"ל, כמו שאומרים העולם. ורחוק ממנו מעט לצד מערב, יש כמו חצר קטנה מאד. ואומרים כי שם קבורי' ר' יוחנן האמורא, והאחר שכחתיו. ומורי ז"ל אמ"ל, כי האחד הוא רב חננאל תלמידו של רב, והשני הוא צדיק אחר שכחתיו. ונ"ל ששמעתי ממנו שהוא רב ברונא.

אח"כ תלך מעט לצד צפון, ונוטה לצד מערב. ושם בהר ההוא, אשר שם קבורי' מתיים אנשי טבריא, ויש שם אכסדרה אחת בנויה בג' כותלי', וקורין אותה העולם מערת ר' חייא ובניו. ודע כי באותם החלונות שיש בכותל הצפוני שם קבורי' ר' חייא ויהודה וחזקיה בניו, ורב המנונא סבא הנז' תמיד בס' הזוהר, ורב הונא ריש גלותא, שהיה בזמן רבינו הקדוש והעלו ארוננו למערת ר' חייא הנז' בתלמוד.

תעלה משם במעלה הר ההוא לצד מערב, ונוטה מעט לצד דרום. ושם במערת ר'

46. קברים אלו זהו ע"י מחפשי הקברים שלא במקומם הנכון. נראה שהם לא עשו שימוש במפה הבריטית. ולא זיהו את הדרך שעל ראש ההר. דרך זו מצוינת במפה, והיא מתחילה בכפר עוקבי ופונה לדרום. אחרי סלע עכברה היא יורדת למערב, ושם בסוף שטח ההר נמצאות החפירות הנז'. מחפשי הקברים ירדו מכפר עוקבי הנמצא מצפון לכפר חוקאב ישירות למערב, בעוד שמדברי האר"י עולה שמדובר בשטח ההר הגדול הנז', והוא הסלע שלדרום כפר חוקאב, בדיוק בסוף השביל המצוין במפה.

47. בית כנסת זה ידוע גם כיום - הוא ביהכ"נ ששיפץ ר"ח אבוועלפאי, ונקרא על שמו. יש שם כיום שתי אבנים עתיקות בקיר המערבי. אולם לפי התיאור המקום הקדוש הוא צמוד לעמוד המערבי-צפוני. כיום אין שם קשתות, אולם לפי העמודים אפשר לזהות את מקומן של הקשתות מצד מערב.

48. החומה העתיקה של טבריה נשתמרה ברובה עד ימינו, אלא שהומה זו נבנתה ע"י השליט הבדואי דהר אל-עמר לפני כ-250 שנה, אחרי זמנו של האר"י. עיקר התוספת שלו ושל בנו היתה בחומה הצפונית, שהוסיף את הגבעה שעליה עומד המבצר שלו. בימי האר"י היתה החומה עוברת בתחתית הגבעה, במקביל לרח' הירדן של ימינו, בכניסה הצפונית לטבריה. לפ"ז נמצאים הקברים בגבעה הנ"ל עצמה. כיום עומד שם בית החולים הסקוטי, והכוכים הנז' נמצאים בתחומו בחלקו המערבי. ב"קבלת צדיקי א"י" (משנת ר"ג בקירוב) מובא: "ובהר אחד סמוך לטבריא ... ור' יצחק נפחא", דהיינו כמו שאמרנו שהוא נמצא בגבעה הנ"ל.

49. רבן יוחנן בן זכאי.

עקיבא, וכבר הזכירו חז"ל כי כשנכנסו אליהו הנביא ז"ל ויאושע הגרסי נפתחה להם המערה הפנימית וקברוהו. וכשיצאו, נסתמה ולא נשארה אלא המערה החיצונית הזאת, אשר כל העולם נכנסים לתוכה. והנה המקום האמיתי המכוון כנגד קברו, אשר בתו"ך המער"ה ההי"א הפנימי"ת שנסת"ם פתח"ה הוא, כי הנה פתח המערה הזאת היא במזרחה, ובקרן מערבית דרומית ממש באותו זווית היא מכוון כנגד קברו אשר בתוך המערה ההיא הפנימית שנסתם פתחה.⁵⁰

לדרום של טבריה בלכתך אל מרחצאות של המים החמין, יש שם קברות הצדיקים,

50. בשלש קטעים האלו נפלו שבועים רבים בטקסט וגם במסורת כיום. לפי המסורת כיום, נמצאים בחצר הקבורה צפונית לרח' הירדן קברי הרמב"ם וריב"ז. סמוך לפינה הדרומית-מזרחית נמצא קבר הרמב"ם, ולדרומו קבר אביו צמוד לקיר. צפונית לאלו נמצאת חלקת ריב"ז ותלמידיו, ובמערב החצר, בחלק הנמוך יותר, נמצאים שתי מצבות ללא שם. מצבות אלו, כפי שמסר לי הר"ש גפנר, נמצאו פתוחים לפני כ-30 שנה, ומלאו אותם בעצמות שהיו פזורות בשטח שהיה מלא בקברים. הרחק מכאן, ברח' יהודה הלוי, נמצאו ארונות קבורה, ועליהם בנו מצבה גדולה וציינו שכאן מקום קבריהם של רב חננאל, רב ברונא ור' יוחנן.
- לפי הספר "יחוס הצדיקים", מלפני תקופת האר"י (והאר"י מזכירו): "טבריא - שם קבורת ר' יוחנן ובית מדרשו, וכ"ד אלף תלמידי ר"ע. וכנגדו רב כהנא ור' יוחנן בן זכאי. ולמטה מהם הרמב"ם ז"ל." ברור איפוא שחלקת ריב"ז היא הראשונה (של כ"ד אלף התלמידים); קברי הרמב"ם ואביו של ימינו הם קברי רב כהנא וריב"ז שבס' היחוס (אלא שלפי כפתור-ופרח פרק טז, וכמו"כ בתיאורו של האר"י כאן, הקבר שליד קברו של רב כהנא הוא של ר' יוחנן האמורא, ולא של ריב"ז); והקברים בלי שם הם קברי הרמב"ם ואביו. גם האר"י אומר שקבר הרמב"ם נמצא למערב קבר ריב"ז, אלא שההמשך "ורחוק ממנו מעט לצד מערב, יש כמו חצר קטנה מאד" ושם קבורים האמורא ר' יוחנן ו/או רב חננאל תלמידו של רב ו'או רב ברונא, אף שלמעשה הקברים נמצאים בצד מזרח - הכונה כנראה שהשכיל המוליד לשם פונה למערב, ורק אח"כ נעשה הצד להיות מזרח.
- הקשיים העיקריים בתיאורו של האר"י הם:
- א. לדבריו, כשהולכים מקבר ר' יצחק נפחא לקבר ריב"ז פונים למערב נוטה לדרום; ואילו למעשה הכיוון הוא לצפון.
 - ב. לדבריו, מקבר ריב"ז לקבר ר' חייא פונים למערב נוטה לצפון; בעוד שלמעשה הפניה היא לדרום הרבה.
 - ג. לדבריו, מקבר ר"ח לקבר ר"ע נוטים לדרום, ואילו למעשה הנטיה היא לצפון הרבה.
- ברור איפוא שנפלו שבועים בטקסט. לפי הדרכים העתיקות המשורטטות במפה הבריטית נוכל להגיה את הטקסט באופן שיהא רק חילופי שורות ללא חיסור ויתור. לפי מפה זו קיימת דרך ההולכת מהמבצר שהבאנו אצל קבר ר' יצחק נפחא, פונה לצפון, אח"כ למערב, ושוב לדרום, ומגיעה לקבר ריב"ז מצד צפון. לפ"ז נגיה כך אחרי ציון קברו של ר' יצחק נפחא:
- אח"כ תלך מעט לצד צפון ונוטה לצד מערב ונוטה מאד לצד דרום ושם חצר אחד ... רב ברונא. תלך עוד משם בשדה לצד מערב החומה נוטה באלכסון קצת לצד דרום, ושם בהר ההוא ... הנז' בתלמוד. תעלה במעלה ההר ההר ההוא לצד צפון ונוטה לצד מערב, ושם מערת ר"ע ...
- למסקנה: קבר הרמב"ם של ימינו אינו אלא קבר רב כהנא; וקבר אבי הרמב"ם הוא קבר ר' יוחנן האמורא. ולפי האר"י: הראשון הוא רב חננאל, והשני רב ברונא. שני הקברים ללא שם הם קברי הרמב"ם ואביו, ולאחרונה הכניסו לשם גם עצמות מתוך הקברים שהיו בסמוך. מחלקת ריב"ז מזהה האר"י רק את קבר ריב"ז "בכוח הסמוך לפתח החצר". מקום זה מצויין כיום כקברו של ר' אליעזר בן הורקנוס.

רחוקי' זה מזה ואינם במקום אחד. וכבר הוזכרו שמותם בספר היחוס, והם: ר' מאיר; ור' ירמיה דאפקוהו מבי מדרשא, על ששאל אותה שאלה זרה כנז"ל, והוא סתם בעי ר' ירמיה והנז' בתלמוד; ועוד ג' צדיקי' אחרי' איני זוכר שמותם. והוא כמו שנזכר בס' היחוס, וכמו שאומרי' העולם. ונלע"ד כי הודה לי מורי ז"ל על ר' מאיר, שהוא קבור מעומד, כמו שאומרים בני אדם.⁵¹

בלכתך דרך ים טבריה אל חמי טבריא, באמצע הדרך ממש, במקום שיש דקלים רבים בשפת הים ההוא, מכון כנגד מגדל אחד אשר בראש ההר, שם הוא בארה של מרים.⁵²

במזרח ים טבריה יש כפר אחד ושמו כפר תנחום. אומרים כי שם קבור נחום האלקושי. ונלע"ד שמורי ז"ל הודה בזה.⁵³

ע"כ מקום ציון קברות הצדיקי', זכותם יגן עלינו. אמן כן יהי רצון.

עד כאן דבריו של רבי חיים ויטאל, בשם רבו האר"י זצ"ל. באשר לאמיתות גילויים אלו כותב רח"ו שחקר ובדק ומצא שכן הוא האמת. אולם רוב הקברים קשה מאד לקבל אותם כפשוטם - הרי מדובר באישים שמימי מלכי יהודה, כמו בניהו בן יהוידע שר צבאו של שלמה, שהסיכוי שיקבר בכפר נידח בגליל הוא רחוק. וכמ"כ אוריה הכהן, כהן גדול בבית המקדש בירושלים בימי אחז. כן תמוה, שר' יוסי בן המשולם מימי אחרוני התנאים נקבר יחד עם יוסי בן יועזר איש צרידה ויוסי בן יוחנן איש ירושלים ראשי הסנהדרין בירושלים בימי היוונים. הקשה מכל הוא ציון קברו של יהוידע הכהן בצפת, הסותר פסוק מפורש (דהי"ב כד, טו-טז) -

51. קברי ר' מאיר ור' ירמיה ידועים כיום. ג' צדיקים אחרים הם: רב כהנא, שמקום קברו ג"כ ידוע; ורב אמי ורב אסי הקבורים בסמוך לפי ס' שבחי ירושלים - "ובסמוך [אחרי קבר ר' מאיר] בשפוע החר מערה, ובה שני כוכין, והיא קבורת ר' אמי ור' אסי כהני חשיבי דארעא דישראל" - הכונה לקברים המצויינים כיום ע"ש ר' שמעון בן אלעזר וסומכוס במערה בתוך הבנין האשכנזי של רבי מאיר בעל הנס. יצויין שהזיהויים החדשים הם בני הדור האחרון.

52. המגדל מצויין במפה הבריטית בשם "קצר בנת אל-מלך". ליתר דיוק נביא את תיאורו של בעל ס' נגיד ומצוה בהקדמה בשם רח"ו: "כשבאתי אצל מורי ז"ל ללמוד ממנו זאת החכמה, הלך מורי ז"ל לטבריא וחוליכני עמו. ושם היה ספינה קטנה, וכשהיינו מחלכים בספינה בתוך המים כנגד העמודים של בי"כ הישן, אז לקח מורי ז"ל כוס אחד ומילא אותו מים מבין העמודים, והשקה לי אותם המים, ואמר: עכשיו תשיג בזאת החכמה, כי אלו המים ששתית היו מבארה של מרים. ומאז ואילך התחלתי ליכנס בעומק החכמה הזאת." בית הכנסת הישן הוא הנמצא בחפירות, כ-800 מטר מצפון השער העתיק שבחומה הרומאית של טבריה.

53. הכפר ידוע כיום בתור חורבות כפר נחום, ובהם נמצא ביכ"נ עתיק. מעניין, שמאז רכשו להם הנוצרים את החורבות, נעלם הקבר ובמקומו צמחו חורבות בית כנסת, שאיש אינו מזכיר קודם לכן. מנחם חברוני (משנת תתקע"ה) מספר: "רחוק מטבריא ד' פרסה, לשם קבר ר' תנחומא בתוך העיר. ושם העיר תנחום, ובית הקברות גדול אצל העיר, ולשם קברים גדולים רבים, אבנים גדולות וחלולות כמו חמש אמות. ובתוך כל אבן ואבן היו קבורים הצדיקים והתלמידים, ולא נקבו לי בשמות". מאידך גיסא כותב טריסטרוס (בשנת 1864) בהגיעו לתל-חום: "שטח של שלושה או ארבע אקרים היה זרוע כולו ארונות-מתים משיש לבן ... החשובות שבחורבות האלה היא המכונה 'בית-הכנסת הלבן'."

ויזקן יהודע וישבע ימים וימת בן מאה ושלשים שנה במותו. ויקברוהו בעיר דויד עם המלכים ...

נראה על כן, שלא בכל המקרים מדובר בקברים של ממש, שגופו של האדם ששמו מצויין עליו קבור שם. מדובר במקרים כאלה בציון לנפש האדם, ומקום להתייחדות עם נשמתו והמורשת שהשאיר אחריו. אין זה איפוא קבר של ממש, אלא במובן המופשט בלבד.⁵⁴

קטע מתוך ציורי קברים קדושים משנת תר"י (1850) מהמדפיס חיים זאב אשכנזי מירושלים

54. [מעין זה ניתן לומר ביישוב הסתירה שבפסוקים באשר למקום קברה של רחל אמנו. לפי הכתוב בתורה (בראשית לה, יט-כ) נמצא הקבר בקרבת בית-לחם, דרומית לירושלים. אבל בצאת שאול מאת שמואל, מהרמה חזרה לביתו אשר בגבעה, אמר לו שמואל (שמו"א יב), "בלכתך היום מעמדי, ומצאת שני אנשים עם קבורת רחל בגבול בנימין בצלצח", הרי שקבורת רחל היא מצפון לירושלים, בגבול בנימין. גם כאן ניתן לומר, שמקום הקבורה הממשי היה כמתואר בתורה, אולם בני שבט בנימין, שלא זכו שתהיה אימם קבורה בנחלתם, הציבו לה נפש בגבולם, במקום הצופה או הקרוב ביותר למקום קבורתה הממשי. אצל שבט בנימין מובן הדבר ביותר, אך גם אצל בנייהו בן יהודע ניתן להבין מדוע המקובלים שבגליל, בסמוך לצפת, ראו לנכון להציב לו נפש קרוב אליהם. הפסוק שנאמר עליו "ובניהו בן יהודע בן איש חי רב פעלים מקבצאל הוא הכה את שני אריאל מואב והוא ירד והכה את הארי בתוך הבור ביום השלג" נדרש לפנים קבליות באוהר (א,ה-ז) ובתורת הסוד. - הערת המערכת]